

ABBAS SƏHHƏTİN SOSIAL-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ-ƏXLAQİ GÖRÜŞLƏRİ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ¹,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə azərbaycanlı mütəfəkkir Abbas Səhhətin sosial-siyasi, fəlsəfi, etik və estetik düşüncələrindən bəhs olunur. Bildirilir ki, Səhhət sosial-siyasi görüşləri çərçivəsində müsəlman xalqlarını, o cümlədən azərbaycanlıları maariflənməyə çağırmış, çıxış yolunu dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də öyrənməkdə görmüşdür. Mütəfəkkirə görə, müsəlman xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar Qərbi xalqları kimi qəflətdən oyanıb “yeniləşmə gülşəni”ndə yer tutmaq istəyirsə, ixtilafa, təfriqəyə son qoymalı, elm yolu ilə millətin ehtiyaclarına vaqif olub həllinə çalışmalıdır.

Məqalədə göstərilir ki, Səhhətin fəlsəfəyə aid fikirləri Mahmud Mahmudbəyovla birlikdə müəllifləri olduqları “Yeni məktəb” kitabında daha çox öz əksini tapmışdır. Onun fəlsəfi görüşlərində təbiət və göy cismilərinin dərki mühüm yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, Səhhət fəlsəfi düşüncələrində bir tərəfdən səmavi dinlərin irəli sürdüyü ontoloji və qnoseoloji məsələlərlə razılaşsa da, digər tərəfdən müəyyən şübhələrini cavab axtarıb tapmağa çalışmışdır. Hər halda, Səhhətin dünyagörüşündə varlıq məsələsinə baxış, əsasən, idealist xarakter daşımaqla yanaşı, materializmin bəzi ünsürlərinə rast gəlmək də mümkündür.

AÇAR SÖZLƏR: milli maarifçilik, sosial utopiya, təbiət fəlsəfəsi, əxlaq fəlsəfəsi, ədəbi-estetik məsələlər.

Файк Алекберлы

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКО-ПРАВСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ АББАСА САХХАТА

Резюме. В статье рассматриваются общественно-политические, философские, этические и эстетические мысли азербайджанского мыслителя Аббаса Саххата. В рамках общественно-политических взглядов Саххат призвал мусульманские народы, в том числе и азербайджанцев, к просвещению, и нашел выход в изучении светских наук, а также наук религиозных. По мнению мыслителя, если мусульманские народы, в том числе и азербайджанцы, вдруг проснутся и захотят принять участие в «борьбе за обновление», они должны положить конец раздорам и разделением, и через науку осознать потребности нации.

Философские взгляды Саххата в наибольшей степени отражены в книге «Новая школа», написанной в соавторстве с Махмудом Махмудбековым. Его понимание природы и небесных тел играло важную роль в его философских взглядах. В целом в своих философских размышлениях Саххат, с одной стороны, соглашался с онтологическими и гносеологическими вопросами, выдвигаемыми небесными религиями, но, с другой стороны, пытался найти ответы на определенные сомнения. Во всяком случае, в мировоззрении Саххата вопрос о существовании в основном идеалистичен, но можно встретить и элементы материализма.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: национальное просвещение, социальная утопия, натурфилософия, нравственная философия, литературно-эстетическая проблематика.

¹ <http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Faig Alakbarli
**SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL-MORAL VIEWS
 OF ABBAS SAHHAT**

Summary. *The article deals with the socio-political, philosophical, ethical and aesthetic thoughts of the Azerbaijani thinker Abbas Sahhat. Within the framework of socio-political meetings, Sahhat called on Muslim peoples, including Azerbaijanis, to enlightenment, and found a way out in the study of secular sciences, as well as religious sciences. According to the thinker, if Muslim peoples, including Azerbaijanis, suddenly wake up and want to take part in the “struggle for renewal”, they must put an end to discord and divisions, and through science, realize the needs of the nation.*

Sahhat's philosophical views are mostly reflected in the book “The New School”, written in collaboration with Mahmud Mahmudbayov. His understanding of nature and celestial bodies played an important role in his philosophical views. In general, in his philosophical reflections, Sahhat, on the one hand, agreed with the ontological and epistemological questions put forward by heavenly religions, but, on the other hand, tried to find answers to certain doubts. In any case, in the worldview of Sahhat, the question of existence is basically idealistic, but elements of materialism can also be found.

KEY WORDS: *national enlightenment, social utopia, natural philosophy, moral philosophy, literary and aesthetic issues.*

Giriş. Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya gələn Azərbaycan-türk mütəfəkkiri Abbas Səhhət (1879-1918) bir müddət Qacarlar dövlətində yaşamış, Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdan Səhhət tədricən həkimlik sənətindən uzaqlaşaraq məktəblərdə türk (Azərbaycan) dilindən dərs demişdir. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbi-fəlsəfi fəaliyyətə başlayan Səhhətin 1903-cü ildən məqalələri “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İşıq” və başqa qəzet-jurnallarda çap olunmuşdur. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan Səhhət, o dövrün müsəlman-türk oxucusunu rus (Lermontov, Puşkin, Krilov, Qorki və b.), fransız (Hüqo, Müsse və b.) və alman (Höte, Şiller və b.) mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə tanış etmişdir.

Sosial-siyasi görüşləri. Səhhət yaradıcılığının ilk dövrlərində müsəlman xalqları, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarını oyanmağa, inkişaf etməyə, bir sözlə, maariflənməyə çağırmış, çıxış yolunu dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də öyrənməkdə görmüşdür. O, “Dəvət” şeirində yazırdı ki, artıq “İslam evi” viran olduğu üçün elm yolu ilə din həyatını yenidən canlandırmaq və millətin nicatına çalışmaq lazımdır.

Arxadaşlar! Elm lazımdır ki, tapsın din həyat.

Elm ilə hasil olur izzət, tapar millət nicat.

Səy edin ta bizlərə əhsən etsin kainat,

Elmsiz ömr etmədən min dəfə ərcəhdir məmat.

Keçdi dövrü-zuri-bazu, elmü-fəzl əyyamıdır!

Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq həngamıdır!

Bax, əcanib bərrü bəhrə elmilə sultan olub,

Cəhlü qəflətlə vəli islam evi viran olub.

Dideyi-dinpərvəran bu hala xunəşan olub.

Çarə axtarmaq gərək, həm əhdü həm peyman olub [1, s.34].

Onun fikrincə, müsəlman xalqları Qərb xalqları kimi qəflətdən oyanıb “yeniləşmə gülşəni”ndə

yer tutmaq istəyirsə, ixtilafa, təfriqəyə son qoymalı, elm yolu ilə millətin ehtiyaclarına vəqif olub həllinə çalışmalıdır. İslamın da insanları elm öyrənməyə sövq etdiyini, eləcə də yeniləşmə tərəfdarı olduğunu deyən Səhhət “Nitqi-mənzum” şeirində yazırdı ki, “türk oğlu və müsəlman balası” cahil qalmamalı, yenidən türklüyün və islamlığın əsl mahiyyətinə varmalıdır:

*Din getdi, vətən getdi, dəyanət unuduldu,
İslamdan ancaq quru ad virdi-zəbandır.
İslama yaraşmaz bu qədər iczü-rəzalət.
Bica yerə İslam adını qoyma, yalandır.
İslam olanın elmü kəmalı gərək olsun,
Əslafımızın şöhrəti məşhuri-cəhandır.
Türk oğlu, müsəlman balası cahil olarmı?
Billah, belə eybi daşımaq xeyli girandır.* [1, s.64]

Səhhətə görə, ümmət (müsəlman), millət (türk), milliyyət (Qafqaz türkləri) və vətən (dar mənada Qafqaz, geniş mənada İslam-türk aləmi) üçün əsas çarə də qəflət yuxusundan ayılıb, xaricilərin qabağa düşdüyü bir zamanda geridə qalmağa son qoymaq üçün elm, millət və mədəniyyətdən yapışmaqdır. O yazırdı: “İndi millət, mədəniyyət dəmidir, Rahi-ümmətdə həmiyyət dəmidir” [1, s.37]. Bu baxımdan Səhhət vaxtilə dünyaya işıq saçan (“dünyaya pərtövkən”), hürri olan ümmətin, millətin, vətənin (“Qafqaz qitəsidir mənim vətənim” [1, s.81]) indi zülmət içində, kölə kimi (“hürri ikən əbdi-natəvan oldun”) yaşaması ilə razılaşa bilmirdi [1, s.41]. Onun nəzərdə tutduğu müsəlman ümməti, türk milləti, İslam-türk coğrafiyasının övladları vaxtilə Qərbə-Avropaya elmdən, əxlaqdan dərs vermiş, hərbi meydanlarında qalibiyyət sevincləri yaşamışdır. Ancaq artıq “qaçıb elmin pərisi kişvəri-islamdan Qərbə” deyən Səhhətə görə, bu gün Şərqi aləmində elm əvəzinə cəhalət, avamlıq dolaşmaqda, “din adı altında dinsizlik” hökm sürməkdədir [1, s.45]. Səhhətin fikrincə, bu baxımdan bir tərəfdən bu gün İslam dininin dünyada xar, hörmətsiz, izzətsiz olmasını dərk etməklə yanaşı, digər tərəfdən millət, milliyyət hissini oyadıb, yenidən toparlanmaq zamanıdır. O yazırdı:

*Bir eylə təfəkkür, necə gör xar olub İslam,
Ənvai-bəlaya giriftar olub İslam,
Bizzətü, bihörmətü, biar olub İslam,
Ancaq quru bir ada nigahdar olub İslam...
Afaqi tutub qülğüleyi-bangi-cəzaid.
Əqsami-tərəqqivü təalivü fəvaid.
Amma olur islamda qəflət mütəzaid.
Bu dərdə edin çarə ki, Səhhət ola aid,
Milliyyəti yad eyləyin, ey milləti-naci!
Pək təhlükəli xəstədir İslam məzaci* [1, s.35].

Fikrimizcə, Səhhətin bu və digər maarifçi şeirlərində müsəlman ümməti, İslam aləmi ilə yanaşı, yavaş-yavaş millətdən (türk), milliyyətdən (Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərindən), milli vətəndən (Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan) bəhs etməsi təsadüfi olmamışdır. O, artıq müsəlman türklərinin, o cümlədən Qafqaz türklərinin əsas nicat yolu kimi islamlığı, İslam birliyini deyil, türk birliyini, türklüyü, türk vətəninə önə çəkirdi: “Şişə çəksəz də diriyyəni ətimi, Atmaram mən vətənü millətimi. Məsləkim tərcümeyi-halımdır. Lütüfi-həq qayeyi-amalımdır” [1, s.58].

Səhhət haqlı olaraq yazırdı ki, din, dini məzhəbçilik dövründə nəinki İslamın əsl mahiyyətindən uzaqlaşmışıq, eyni zamanda millət, milliyyət yolunu da itirmişik. Bizcə, bütün bunlar türklüyü təhrifə uğradılmış, İslam dini daxilindəki məzhəblərin içində əridilən Azərbaycan türklərinin çox keçmədən bir

hissəsinin (Qafqaz türklərinin) çarlığın işğalı altında qalması, digər hissəsinin isə (Qacariyyə türklərinin) ingilis ideoloqlarının təbliğ-təşviqatının qurbanına çevrilməsinin nəticəsi idi. Hər halda Qacarlar dövləti XIX əsrin əvvəllərində keçmiş Səfəvilər dövlətinin tamamına sahib çıxma bilmədiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində avropalıların ideoloji oyunlarının qurbanı olaraq türklüyə-türk dünyagörüşünə də, əsasən, arxa çevirmişdir. Belə olduğu təqdirdə çarlığın işğalı altında qalmaqla yanaşı, XIX əsrin əvvəllərinə qədər, əsasən, birgə həyat sürdüyü türk dövlətçiliyinin iranlılaşdırılması nəticəsində Qacarlardan əlini üzən Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan türkləri üçün əsas yol milliyyət xətti idi. Ancaq bu xətti ortaya qoymaq üçün bir tərəfdən dinə, dini məzhəblərə baxışlar köklü şəkildə dəyişməli, digər tərəfdən son əsrlərdə inkişafa üz tutaraq dünyanın hegemonuna çevrilməyə başlayan Avropa-Qərb mədəniyyətinə münasibəti doğru müəyyənləşdirmək lazım idi [2, s.824].

Fikrimizcə, Səhhət də məhz bu iki amili əsas tutaraq bir tərəfdən, din zamanının artıq bitdiyini, digər tərəfdən, milliyyət məsələsinin vaxtının gəldiyini ifadə etməyə çalışmış, bunun üçün də Avropa xalqları kimi elm və sənayedə inkişaf etməyi vacib saymışdır. Bu amilləri də nəzərə alaraq o, Avropa xalqlarının ədəbiyyatının ana dilimizə tərcüməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, avropalıların elm və texnologiya öyrənmək isə kafirlik əməli deyil, əksinə, İslam dininə, millətin mənafeyinə uyğundur. Çünki İslam dininin peyğəmbəri (s) də buyurmuşdur ki, elm hansı ölkədə olur olsun, onu öyrənmək lazımdır. O yazırdı: “Elm heç bir millətin malı deyildir! Hər kəs yiyələnmək istəsə, onundur. Bu mətləb məni vadar etdi ki, Qərb ədəbiyyatından bəqədri-qüvvə öz dilimizə tərcümə etməklə əhalimizi onların asarına aşına edim. Tainki o şümusi-elmü irfanın ənvari-şüəsilə bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işıqlansın. Xarici lisanlarına aşına olmayan şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqla yeni-yeni, gözəl-gözəl əsərlər meydana gətirsin. Bununla bizim də ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin” [1, s.264].

Ancaq Səhhət avropalıları tamamilə təqlid etməyin də əleyhinə idi. Çünki hər şeydə onları təqlid etməklə imanımızı və milli hürriyətimizi məhv edə bilərik: “Məsum balalarımızı hələ göz açmamış xarici mürəbbiyələrə təslim edirik. Bədbəxt balalarımızı dünyanı bilməmişdən, tanımamışdan ruhunu zəhərləyib öldürürük. Doğrudur, övladımız zahirdə ölüb qəbrə getməyir, lakin həqiqətdə ruhu ölür, vücudu canlı bir məzar şəklini alır. Çünki insanın həqiqi ruhu dəyanət və millətdir. O zəhərləndikdən sonra, o məhv olduqdan sonra yerdə nə qalır? Ruhsuz bir qəlb, cansız bir cəsəd! Biz bununla mədəniləşmirik, fəqət, avropalıları bir nəfər də avropalı qazandırırıq, “biz” isə yox oluruq! Canım! Bu qədər laqeydlilik olarmı? Kim ki iki kəlmə “net” ilə “yes”i bildi, dırnaqlarını uzadıb, başına altı şahılıq şapka keçirdib daha islamiyyəti, milliyyəti tanımır. Əsla türkcə danışmağa, oxumağa rəğbət etmir” [3, s.246-247].

“Avropalaşan, ruslaşan türklərin evlərində Avropa və Rusiya ədiblərinin əsərləri olduğu halda, bir vərəq türkcə yoxdur” - deyən Səhhət yazırdı ki, “avropapərəstlər”, “ruspərəstlər” yanlış-döğru rusca, fransızca danışır, türk yox, rus, ya da Avropa qəzetləri alırlar: “Hər şeydə Avropa ədəbini, əxlaqını təqlid edirik, bəs millətpərvərliyi, vətənpərvərliyi nə üçün onlardan görüb götürməyirik?” [3, s.247] O yazırdı ki, Avropa ruhunun havası ilə vətəninini, millətini sevənlər az olduğu kimi, türk dilini öyrənmək istəyənlər də çox deyildi:

*Deyirəm hər zaman ki: “Qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir;
Onu öyrənməyə həmiyyət edin”.
Etməyir kimsəyə sözüüm təsir,
Oluram gündə bir sayaq dilgir [1, s.152].*

Səhhət satirik anlamda yazırdı ki, ana dilimizdə-türk dilində yazmağı, öyrənməyi özünə ar bilənlər, ona xor baxanlar bəlkə də “haqlı”dırlar:

*“Ana dili gərəkdir”, nahaq yerə bəhs açma,
Biz məhv olmaq istərik, yoldaşlıqdan heç qaçma,
Bizə təmiz insan tək ömür eləmək, yaşamaq,
Çox eyibdir Türk adın bizə daim daşımaq.
Gəl gedəlim kef ilə meyhanəyə, içəlim!
Həm mülkdən, millətdən, dinimizdən keçəlim! [1, s.104]*

Səhhət bu günümüz üçün də aktual olaraq yazırdı ki, məktəblilər təhsilini bitirib qızıl nişanlarını alsalar da, milli tarixdən, milli dildən, bir sözlə, milli hissdən, milli ruhdan çox uzaqdırlar:

*Tifli-məsümlər imtahan tutdu,
Başlarında bilik məkan tutdu.
Aldılsa qızıl nişanlarını,
Heyf bilməzlər öz lisanlarını.
Əcnəbi dillərində çox mahir,
Öz lisanında dilləri qasir.
Atalar çoxları əvamünnas,
Öz yanında edir bu növ qiyas:
“Öz dilindən heç olmasın xəbəri,
Onu bilməkliyin nədir səməri?”
Öz dilin bilməmiş yarım-yaqmalaq,
Tərbiyəət əlsə əcnəbidən uşaq,
Hissi-milliyət onda bitməzmi?
Adı dünyə üzündə itməzmi? [1, s.182]*

Bu baxımdan, yenə də ironik anlamda “millət, məslək, əqidə boş sözdür, ay canım” deyən Səhhət yazırdı ki, bu cür düşüncələrə görə, qövmiyyəti rədd edib, milliyyəti də, dili də atmaq lazımdır [1, s.104-105].

Onun fikrincə, ziyalılar dillərinə, milli adət-ənənələrinə yad gözü ilə baxarlarsa, “onu istiqbala götürəcək, yaşadacaq kim qalar? Milləti kiçik görən insanlar yaşamağa deyil, ölməyə məhkumdurlar” [3, s.248]. Səhhətə görə, vaxtilə də türk xalqları təsir altına düşmüş və bundan çıxmağı bacarmışlar: “Təəssüflər olsun ki, bizim millətdə mühitə çox tez qapılmaq kimi böyük bir naqislik vardır. Qədimdən bəri bu çirkin adət bizdə mövcuddur. Səviyyəyi-mədəniyyəsi bizdən yüksək olan əqvamın lisanına, adətina, etiqaatına qolaylıqla qapılıb alışmışıq. Məsələn, bir vaxt ərəblərin təhti-hakimiyyətində olduğumuz zaman onların lisanlarına, adətlərinə elə şiftə və firivtə olmuşuq ki, İbn-Sina kimi, Fərabî kimi dahilərimiz türk oğlu türk olduqları halda on cildlərlə baliğ olan qiymətli əsərlərinin heç birini türkcə yazmamışlardır. Onlardan sonra yetişən türk şairləri, türk ədibləri ümumən yazdıqları fars dilində olmuşdur. Hələ şairlərimiz, ədiblərimiz dursun, hətta bütün türk sülaləsindən yetişən hökmdarlarımız, padşahlığımız da yazdıqları, qonuşduqları dil fars dili olmuşdur” [1, s.266].

Səhhətə görə, vaxtilə olduğu kimi, indinin özündə də yalnız dildə deyil, başqa məsələlərdə də özümüzə xor baxıb özgələşməyə meyilliyik. O yazırdı: “İş əgər yalnız bir dil bilməyə qalsaydı, yenə dərd yarı idi. Xeyr, əsl əngəl orasındadır ki, əcnəbi millətlərin adətlərinə, etiqaatlarına, hissiyyətinə qapılmaqda çox laübalıyıq və gələcəkdə bunlardan nə nəticə hasil olduğunu əsla nəzəri-etibara almırıq. Zira bu aşikardır ki, öz qədrini bilməyənin qədrini özgə heç vaxt bilməz. İnsanda gərək izzəti-nəfs, gərək alicənablıq olsun. Əgər belə deyilsə, bəs bugünkü gündə bu millətlər müharibəsi nə üçündür? Yəqin ki, bir millət digər millətə üstünlük etmənin qabağını saxlamaq üçündür. Elə isə biz nə üçün öz millətimizi

ataq, öz millətimizi mühafizə etmək uğrunda öhdəmizə düşən vəzifəni ifa etməkdə qüsurluq göstərək?” [1, s.267]

Səhhət hesab edirdi ki, əgər millət kimi yaşamaq istəyiriksə, çalışmaq, yəni qəzetlər nəşr etmək, cəmiyyətlər təşkil etmək və avam kütlənin başını bir yerə toplayıb “ümumi ruhu yeniləşdirmək” və azad olmaq lazımdır. O yazırdı: “Əfradi-millətdən hər kəs gərək öz öhdəsinə düşən vəzifəni ifa etməkdə qeyrət göstərsin. Xassə bu əsri-hazırda, millətlərin çarpışdığı bu zamanda boş oturub quru bir istimdad ilə vaxt keçirmək məsiyyətdir. Yaşamaq istəyirsək, gərək çalışalım. Gərək lamə halə qonşularımızda gördüyümüz səy üsullarını qəbul etməkdə tərəddüd göstərməyəlim, qəzetlər, risalələr nəşr edəlim; cəmiyyətlər təşkil edəlim; avam kütləsinin başını bir yerə toplamağa, ümumi ruhu yeniləşdirməyə çalışalım” [1, s.266].

Səhhətə görə, əgər hürriyyəti seviriksə, hürriyyət və cümhuriyyət tərəfdarıyıqsa, onlara da sahib çıxmalıyıq [1, s.274]. O yazırdı: “Cümhuriyyəti-idarəyə malik olmaq üçün bizdə cümhuriyyəti-ruh varmı, ya yox? Yoxdur. Fəqət millətin çox az bir hissəsi öz hüquq və vəzifəsinə, bəşəriyyət haqqına, insanlıq vəzifəsinə bəhəqq arif və alimdir. Lakin avam kütlə, cümhuri-nas o vəzifələrdən, o haqlardan bixəbərdirlər. Əgər milli məktəblərimiz olsaydı, əgər millətimizə xor baxmasaydıq, yaxud ümumi, məcburi təlim qanunu tətbiq olunsaydı, bugünkü gün bu hala qalmazdıq” [1, s.271].

Səhhət bir məsələni doğru anlamışdır ki, vaxtilə elmdə, sənətdə, yeniləşməkdə, hərbdə böyük uğurları olan bir millətin son əsrlərdə uğursuzluğa düşməsi təsadüfi deyil. Onun fikrincə, millətin alim ikən yatıb cahil olması, sənətdən uzaqlaşması, məzhəblərə üz tutması, mədəniyyətdə geriləməsi buna əsas səbəb olmuşdur [1, s.128-129].

Qeyd edək ki, Səhhətin sosial-siyasi görüşlərində utopik baxışları və romantik düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Xüsusilə də, onun “Yad et!”, “Yuxu” və başqa bu kimi şeirlərində utopik düşüncələrini görürük. O, “Yad et!” şeirində yazırdı ki, vaxtilə şanlı keçmişi olan müsəlman xalqlarının gələcəkdə də buna nail olması mümkündür:

*Vəqta ki, gələr o şanlı əyam,
Olmaz günə əbri-tirə hal,
Hər yerdə olar güruhi-islam,
Qanuni-təkamül ilə kamil.
Bir fəcri-həyatbizi-ürfan,
Saçdıqca cahana nuri-hikmət,
Bir çöhreyi-xəndərizü şadan –
Verdikə cahaniyanə nəzhət,
Yad et məni, arifanə yad et!* [1, s.43]

O, “Yuxu” (1912) adlı şeirində də təkamül nəticəsində ideal cəmiyyətə nail olmağı mümkün hesab edirdi. Onun fikrincə, bu dünyada hazırda nə qədər haqsızlıq, ədalətsizlik, elmsizlik olur olsun, vaxt gələcək bütün bunlara son qoyulacaq və ideal cəmiyyət bərqərar olacaqdır. Sadəcə, hələlik o, arzuladığı ideal cəmiyyəti “yuxu”sunda görürdü. Ancaq şair ideal cəmiyyəti arzu etməklə bərabər, yaxşı dərk edirdi ki, bunun üçün hərəkət etmək, mübarizə aparmaq lazımdır. Çünki yuxuda “gerçəkləşən” ideal cəmiyyət bir anlıqdır və insan oyanan kimi o da “yox” olub gedir. Bunun təsiri altında olduğu üçün şair yuxuda olarkən belə rahatsızmış. O yazırdı:

*Hərçənd çox nəşəlidir məskənim,
Yer, göy, ətrafım olmuşdu qərqi-nur.
Nədənsə çırpınırdı könlüm mənim,
Oturmuşdum mən o yerdə bihüzur.
Çox keçmədən heç bilmirəm nə oldu,*

Birdən o dadlı mənşərə pozuldu.

Bir zülmatə bulud qopdu şimaldan,

Puç eylədi, dağıtdı ol cənnəti [1, s.78].

Şairin yuxusunda belə gördüyü ideal cəmiyyətin “şimal”dan gələn “zülmatli bulud” tərəfindən dağıdılması təsadüfi deyildi. Səhhət burada çarlığın işğalını nəzərdə tutmuş, ancaq bu dəfə bunu “yuxu”da gördüyü üçün yuxunun təbiri xeyrə yozmuşdur [1, s.78].

Hesab etmək olar ki, Səhhətin sosial-siyasi utopiyası əslində onun görmək istədiyi gerçəkliklə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, şair bir tərəfdən keçmiş varisliyə də əsaslanaraq ideal cəmiyyəti arzu etmiş, onun təsvirini vermiş, digər tərəfdən də bunun reallaşması üçün yuxarıda gördüyümüz kimi, ümmət, millət və vətən naminə milli maarifçi olaraq mücadilə etmişdir.

Fəlsəfi, etik və estetik görüşləri. Abbas Səhhətin fəlsəfəyə aid fikirləri Mahmud Mahmudbəyovla birlikdə müəllifləri olduqları “Yeni məktəb” kitabında daha çox öz əksini tapmışdır. Onlar kitabın “Göydə nə görürüz” fəslində kainat və günəş sistemi ilə bağlı yazırdılar: “Biz gögdə aydın və buludsuz günlərdə Günəş, gecələrdə sansız yıldızlar, Ay və neçə ildən bir quyruqlu yıldız görürüz. Bu gördüklərimizə əcsami-səməviyyə və ya gök cisimləri deyilir. Günəş gözümüzə qürs şəklində görünür. Həqiqətdə Günəş neçə min dəfə Yerdən böyük bir kürədir. Bizim onu böylə kiçik görməyimiz fəqət onun bizdən əql yeriməz uzaq bir məsafədə olmağıdır. Onun fasiləsi bizdən o qədər uzaqdır ki, əgər dəqiqədə on dörd verst yol gedən bir top gülləsi də durmayıb bu qayda ilə gedə, ancaq igirmi ildə gedib Günəşə çata bilər. Ay da yenə bizə qürs şəklində görünür. Həqiqətdə o da kürədir. Ay yerdən dəfələrlə kiçikdir. Amma bizim nəzərimizdə Ayın Günəş boyda görünməsi onun Günəşə nisbətən bizə çox yaxın olmasındadır. Günəşin işığı özündəndir. Amma Ayın işığı özündən olmayıb Günəşdəndir” [4, s.153-154]. Onlar daha sonra Yer kürəsi haqqında da yazırdılar ki, o da kürə şəklindədir. Özü də Yer kürəsi bir çox yanlış etiqadlarda olduğu kimi, heç bir şeyin üstündə qərar tutmamışdır.

Onların maraqlı iddialarından biri də odur ki, şüurun ancaq insana aid edilməsi doğru deyildir. Onlar hesab edirdilər ki, digər məməlilərdə şüur, əql yoxdur demək çox da məntiqli deyil, digər məməlilərdə də az-çox əql vardır [4, s.89].

Müəlliflərin bu əsərində duyğu və duyğu üzvləri haqqında da bəhs olunur və daha çox materializmə meyillik hiss olunur [5, s.393]: “Beş duyğu üzvlərinin hər birinə məxsus sinirləri var ki, beyinə qədər uzanmışdır. Bu sinirlər vasitəsilə duyğu üzvündən beyinə və eyni vəqtdə beyindən üzvə qayıdır. Biz bu yolla zahiri dərk edirik, görürük, eşidirik, iy bilirik” [4, s.82-83].

“Tərəqqi və təbiətin qanunu” adlı əsərində isə Səhhət dünyayla insanı müqayisə edir, təkamül məsələsinə toxunurdu. O yazırdı:

Deyirdim ki, dünya bir şəxsə bənzər,

Doğar, törər, nümiv edər, yüksələr.

İnsan kimi hər dövrə bir az yaşar,

Sonra yavaş-yavaş ixtiyarlaşar.

Ölər, qalar bir-iki viranəsi,

O da olar bayquşların lanəsi.

Bir müəyyən qanun üzrədir həyat,

Bir doğuş, bir təkamül, bir inhitat.

Böylə qoyulmuş aləmin banisi,

Dəyişməkdir tərəqqinin əsası.

Dəyişmək olmasa tərəqqi olmaz,

Təbiətin bu qanunu pozulmaz.

Fəlsəfə tarixçisi, dosent Müstəqil Ağayev hesab edir ki, “təbiət hadisələrində dəyişilmə hadisəsi baş verdiyini bildirən A.Səhhət bu dəyişilmə qanununu tərəqqi və təkamülün əsası hesab edir. Həm də belə bir müddəa irəli sürür ki, təbiətin bu qanunu əbədidir, pozulmazdır. Onun fikrincə, dünyanın əsası belə qoyulmuşdur, bu qanun əzəli bir qanundur” [6, s.13]. Bizcə də, təkamül və tərəqqinin mümkünliyündən bəhs edən Səhhət bu qanunu sosial hadisələrin inkişafında da görmüşdür.

Səhhətə görə, bəlli bir qanun üzrə olan həyatın doğuluşu, təkamülü və sonu vardır. Tərəqqinin əsası dəyişməkdir, insanlar, millətlər də bu tərəqqiyə uyğun olaraq doğulur, böyüyür və ölürlər. Sadəcə, insanın və millətlərin “ölüm”ü ilk baxışda fərqli görünsə də, əslində, vəhdətin tərkib hissəsidir. O yazırdı:

*Dünyanın əvvəlindən ta bu halə
Aləmdə olmuş min-min istihalə.
Hanı əski Roma, əski yunanlar?
Hanı əski tərəqqilər, imranlar?
Min-min belə saysız binalar yaxmış,
Sonra yeni bir mədəniyyət çıxmış [1, s.56].*

Səhhətin fikrincə, bütün bunlara mənə verən də Allahdır, ancaq insan bunu başa düşməkdə acizdir. O, “Tohid” adlı şeirində Allahın təkliyi ideyasını əsaslandırmağa çalışmışdır:

*Nurdan zərrə doğdu, nerdən nur?
Fikir qıldıqca hər qədər insan,
Olur əlbəttə aqibət heyran.
Acizəm dərk-i-sirri-xilqətdən,
Kimdir agah olan həqiqətdən?
Nə xəfadır, xəfası eyni zühur,
Zahir ikən olub vəli məstur...
Varlığın gün kimi nümayandır,
Buna hər zərrə faşi-bürhandır.
Limənil mülk əmrin et izhar,
Əntə Allah vahidül qəhhar.
Gərçi dərk etmirik həqiqətini,
Görürük leyk şənü qüdrətini [1, s.65].*

Yaradanın böyüklüyünü, mükəmməliyini tərif edən Səhhət hesab edirdi ki, insanlar Tanrının yaratdığı kainatın ancaq zahirini dərk etmək gücündədir, mahiyyətini yox:

*Kainatın rümuzi-xilqətinə,
Kimsə vaqif deyil, bu zahirdir.
Xaliqi-aləmin hüviyyətinə,
Öz vücudun dəlili-bahirdir [1, s.68].*

O, qnoseoloji anlamda da bir sıra fəlsəfi suallara cavab axtarmış, bacardığı qədər həmin sualları təhlil etməyə çalışmışdır:

*Bildinmi, nədən ötrü verilmiş sənə qüvvət?
İdraki şüur, əqlü zəka, ruhü dərayət?
Bildinmi, həyatın nədir amalı, səlahi?
Tənha gecələr uykusuz açdınmi sabahı? [1, s.85]*

Deməli, Səhhət bir çox gecəni sabaha qədər Yaradan və yaradılanlar haqqında düşünmüş, bir çox suala cavab axtarmağa çalışmışdır. O göstərirdi ki, insan hissiyyatı təbii və süni hissələrə əsaslanır.

Onun fikrincə, təbii hissləri bir kənara qoyaraq süni hissiyyatla, yaradıcılıqla məşğul olmaq doğru deyil. Çünki insanlara süni hissiyyatla deyil, təbii hissiyyatla təsir etmək mümkündür. O yazırdı: “Hissiyyatı-cəliliyyənin kimsəyə təsiri ola bilməz. Hissiyyatı təbiyyədir ki, başqasına təsir edər” [1, s.243].

Onun yaradıcılığında müəyyən qədər etik, estetik məsələlərə də rast gəlmək olur. Səhhət şeirlərində ədəbi-estetik məsələləri romantik duyğularla yanaşı, təbii hisslər əsasında da verməyə çalışmış, ədəbiyyatın millətə xidmət etməli olduğuna inanmış və buna əməl etməyənləri tənqid etmişdir. Səhhət yazırdı ki, elmlə bir insan millət yolunda çalışmaq, vətənin dərdinə əlac olmaq, ona möhtac olan soydaşlarına sahib çıxmaq əvəzinə, cibini, şəxsi marağını güdürsə, beləsinin elmi də, fəziləti də boş şeydir. O, “Naseh” şeirində də açıq göstərirdi ki, özünə şair, ziyalı deyən şəxs real həyat təsvirlərindən yazmalı, azad olmalı, yəni saray şairi olub, xalqa yalan danışmamalı, məddahlıq etməməlidir.

Səhhətə görə, əgər dahi bir alim müstəbidin, zalımın yanında yer alıb, millət, vətən üçün çalışmırsa, o zaman həmin cəmiyyətin vəziyyəti çox ağır olacaqdır. Bu anlamda özünü millət, vətən yolunda fəda edən Səhhət yazırdı ki, millətin halına biganə, laqeyd qalmaq yolverilməzdir. Ona görə əsl alim, şair gecə-gündüz millət üçün çalışıb, zəhmətə, zillətə, çətinliklərə sinə gərməlidir [1, s.150].

Hər zaman ədəbi-estetik anlamda insanlıq vəzifəsini millət və vətən anlayışları ilə bərabər, hətta ondan üstün tutanlar da tapılır. Bəs Səhhət üçün insanlıq nə deməkdir və milli-dini anlayışlardan nə ilə fərqlənir, ya da üst-üstə düşür? O yazırdı:

*Namusi-rəayani çəkən bir ümarəyə,
Əlbəttə, dilü canla itaət gərək olsun.
İnsanlara xidmət edən ərbabi-dühayə,
Təkrim edilib şəni, riayət gərək olsun.*

*Onlar ki, bizə rahibəri-elmü ədəbdir,
Şükraneyi-ehsanların ifa edərik biz.
İnsanlara insanlığı təlim səbəbdir,
Həqdən olara ömür təmənnə edərik biz [1, s.76].*

Xüsusilə də, o, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsərində insanlıq məsələsinin üzərində xüsusi dayanmışdır. Çünki ümmət, millət və vətən naminə çalışdığı bir zamanda bəziləri şairə qənim kəsilirdilər ki, bu da Səhhətə təsirsiz ötüşmürdü. Belə bir anda vətən və millət şairini öz ağışına alıb insanlıq naminə çalışmağa yönəltmək istəyən “Şeir pərisi” Səhhətə üz tutaraq deyirdi:

*Şairim! Qəm yemə, aləmi-cəhan fanidir,
Cavidani yaşayış ləzzəti-ruhanidir.
Sən mükafatını insanlığa xidmətdə ara,
Əbədi zövqü, təsəllini həqiqətdə ara.
Kölgəyə aldanaraq sevmə cəfa aləmini,
Yüksəl ülvyyəyə, seyr eylə səfa aləmini...
Şair oldur ki, həqiqətlərə dildadə ola,
Şairin fikri, xəyalı gərək azadə ola [1, s.90].*

Səhhət əvvəlcə “Şeir pərisi”nin “insanlıq” fəlsəfəsinə uyub, ümmət, millət, vətən dərdindən uzaqlaşmaq istəsə də, son anda bunu bacarmır. Çünki “Şəhərli”nin dili ilə desək, ziyalı millətin, vətənin halını görəndə yanmırsa, onun dərdinə şərik olmağı özünə borc sayıb çarə tapmağa çalışmırsa, o, şair, ya da ziyalı deyil. Bununla da, Səhhət belə bir qənaətə gəlirdi ki, əslində, ümumi insanlıqdan danışanlar deyil, ümmət, millət, vətən naminə, onların azadlığı naminə həqiqəti yazanlar daima incidilmiş, təqib və təzyiqlərə məruz qalmışdır.

Əxlaq məsələsinə gəlincə, Səhhət yazırdı ki, bu məsələdə də cəmiyyətin həyatında ciddi qüsurlar ortaya çıxmışdır. Bu gün müsəlmanlar arasında hər cür sifət daşıyanlar var. Belə ki, dünənə qədər müsəlman kimi tanıdığımız “xristian”, türk bildiyimiz “rus” olub, hər gün bir simaya bürünür. O yazırdı:

*Yeri düşsə əgər müsəlmandır,
Vaxt olur ya İvan, ya da Vartandır.
O nə bundan, düzü, nə ondandır,
Yəni bir şey, əcaib insandır.
Geyinir “en grand”, gəzir “ala şıq”,
Başda bir şapqa, əldə bir zontiq.
Rus, firəng ləhcəsi deyir “bon”dur,
Türk dilini sevməyir, “moveton”dur.
Danışır ya firəngi, ya rusi,
Metropoldur yeri, ya San-susi [1, s.49].*

Deməli, o dövrdə istər mədrəsələr, istərsə də imperiyanın nəzarəti altındakı məktəblər əsasən məsləksiz “tiplər” yetişdirmişdir. Məsləksiz, əqidəsiz “tiplər”in həyata baxışında isə nəinki millət, heç din də deyil, ancaq gündəlik dəyərsizlik reallığı var idi. O yazırdı:

*Yoxdur heç məsləkimiz, məzhəbimiz,
Belə tiplər yetirir məktəbimiz,
Fikrimiz zövqü səfa sürməkdir,
Yaşamaqdan tək odur mətləbimiz...
Studentik, deyillik biz realist,
Aramızdan çıkmaz idealist.
Sevərik tək cə cibişdanımızı,
Eqayistik, ateist, sensualist.
Bizləri sahəti-Şirvan yetirir,
Nə ki, vəhşi, cibişdan yetirir,
Ay belə ölkə abadan olasan!
Bax, nə qeyrətli müsəlman yetirir! [1, s.106]*

Səhhət şeirləri ilə yanaşı, hekayə və pyeslərində də (“Cərrahlıq”, “Bədbəxt ailə”, “Yoxsulluq eyib deyil”, “Cəhalət səmərəsi...” və b.) milli-dini dəyərlərə, əxlaqa, tərbiyəyə yer vermişdir.

Nəticə. Beləliklə, Səhhətin yaradıcılığının əsasını soydaşlarını tərəqqiyə, maariflənməyə səsləməklə yanaşı, ondan çıxış yolları da təşkil etmişdir. O, bir tərəfdən cəhalət dövrünü yaşayan müsəlman xalqlarının keçmiş şan-şöhrətini göz önünə gətirmiş, digər tərəfdən bundan çıxış yollarını aramışdır. Millətinin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparən Səhhət hesab edirdi ki, artıq müsəlman xalqlarının da elm və mədəniyyət öyrənmək vaxtıdır. Onun ictimai-siyasi dünyagörüşündə türk-İslam aləminin vəziyyəti ilə bağlı irəli sürülən mülahizələr günümüzdə də aktualdır.

Səhhətin fəlsəfi, etik və estetik görüşlərinə gəlincə, o, bir tərəfdən səmavi dinlərin irəli sürdüyü ontoloji və qnoseoloji məsələlərlə razılaşa da, digər tərəfdən müəyyən şübhələrinə də cavab axtarıb tapmağa çalışmışdır. Hər halda Səhhətin dünyagörüşündə varlıq məsələsinə baxış əsasən idealist xarakter daşımaqla yanaşı, materializmin bəzi ünsürlərinə rast gəlmək də mümkündür. Bu da gerçək həyatda yaşanan hadisələrin mahiyyətindəki ziddiyyətlə bağlı olmuşdur. Görünür, bu səbəbdəndir ki, şair-filosof bir çox hadisənin dərkini çətinliyini irəli sürmüş, real həyatda elm almaqla, maariflənməklə sadə həqiqət təsəvvürlərinə malik olmağı daha çox mümkün hesab etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider nəşriyyatı”, 2005.
2. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan-türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020.
3. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural-Ə” NPM, 2002.
4. Səhhət A., Mahmudbəyov M. Yeni məktəb. Bakı: 1919.
5. Rüstəmov İzzət. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri (XIX əsr-XX əsrin əvvəli). Bakı: “Diplomat”, 2001.
6. Ağayev M. Abbas Səhhət (Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri). Bakı: “Elm və təhsil”, 2010.